



ISSN: 2181-9416

3-SON, 2026

YURIST AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ЮРИСТА * LAWYER HERALD

HUQUQIY, IJTIMOY, ILMIY-AMALIY JURNAL



CYBERLENINKA

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА
eLIBRARY.RU

YURIST AXBOROTNOMASI

3-SON

ВЕСТНИК ЮРИСТА

НОМЕР 3

LAWYER HERALD

ISSUE 3



ABDUSALOMOVA Durdonaxon G'anijon qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti tayanch doktoranti

ORCID: 0009-0006-8179-6654

E-mail: durdonaabdusalomova7@gmail.com

XALQARO HUQUQDA TRANSCHEGARAVIY TA'SIR TUSHUNCHASINING SHAKLLANISHI VA EVOLYUTSIYASI: KONSEPTUAL-HUQUQIY TAHLIL

Iqtibos keltirish uchun (для цитирования, for citation): ABDUSALOMOVA D.G'. Xalqaro huquqda transchegaraviy ta'sir tushunchasining shakllanishi va evolyutsiyasi: konseptual-huquqiy tahlil // Yurist axborotnomasi – Вестник юриста – Lawyer herald. № 3 (2026) B. 158-166.

 3 (2026) DOI <https://doi.org/10.34920/2181-9416/2026/3-016>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada xalqaro huquqda transchegaraviy ta'sir tushunchasining shakllanish jarayoni hamda uning evolyutsiyasi konseptual-huquqiy jihatdan keng qamrovli tahlil qilinadi. Maqolada transchegaraviy ta'sirning nazariy asoslari, uning xalqaro ekologik huquq tizimidagi o'rni, davlatlararo munosabatlardagi ahamiyati va huquqiy tartibga solish mexanizmlari chuqur o'rganilgan. Shu bilan birga, mazkur tushunchaning xalqaro shartnomalar, xalqaro sud amaliyoti hamda doktrinal yondashuvlar asosida bosqichma-bosqich rivojlanishi ochib beriladi. Maqolada Trail Smelter arbitraj ishidan to zamonaviy xalqaro sud amaliyotigacha bo'lgan tarixiy bosqichlar qiyosiy tarzda tahlil etiladi. Maqolada 1941-yildagi Trail Smelter arbitraj qarori, 1949-yildagi Xalqaro Sud Korfu kanali ishi va 1972-yildagi Stokgolm Deklaratsiyasining 21-prinsipi tushunchaning huquqiy negizlarini belgilagan va 1992-yildagi Rio Deklaratsiyasi zamonaviy me'yoriy bazani shakllantirgan asosiy hujjatlar sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada Filipp Sands, Alan Boyl, Kristina Voigt kabi yetakchi xalqaro huquqshunoslarning nazariy qarashlari tahlil nuqtai nazardan baholanadi. Shuningdek, maqolada transchegaraviy ta'sir tushunchasining an'anaviy davlat suvereniteti tamoyillari bilan o'zaro aloqasi va ekologik huquq, inson huquqlari sohalarida kengayib borayotgan tatbiq doirasi ilmiy asoslab beriladi. Maqolada asosiy ilmiy muammo sifatida transchegaraviy ta'sir tushunchasining yagona universal ta'rifi mavjud emasligi va turli huquq tarmoqlarida har xil talqin etilishi ko'rsatilgan. Maqola natijasi sifatida xalqaro shartnomalarni uyg'unlashtirish, milliy qonunchilikni modernizatsiya qilish hamda profilaktik mexanizmlarni mustahkamlash takliflari ilgari suriladi. Maqola O'zbekiston uchun ham dolzarb bo'lib, Orol dengizi havzasi va Markaziy Osiyo suv resurslari bo'yicha xalqaro huquqiy pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: transchegaraviy ta'sir, xalqaro ekologik huquq, zararning oldini olish, xalqaro mas'uliyat, davlat suvereniteti, "sic utere tuo" prinsipi, huquqiy doktrina, Stokgolm deklaratsiyasi, Espoo konvensiyasi, xalqaro sud amaliyoti.

АБДУСАЛОМОВА Дурдона

Базовый докторант Ташкентского
государственного юридического университета
ORCID: 0009-0006-8179-6654
E-mail: durdonaabdusalomova7@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЯ ТРАНСГРАНИЧНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ: КОНЦЕПТУАЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится концептуально-правовой анализ процесса формирования и эволюции понятия трансграничного воздействия в международном праве. Исследование охватывает теоретические основы трансграничного воздействия, его место в системе международного экологического права, значение в межгосударственных отношениях, а также механизмы его правового регулирования. Кроме того, раскрываются этапы развития данного понятия на основе международных договоров, судебной практики и доктринальных подходов. Статья содержит сравнительный анализ исторических этапов от арбитражного дела Трейл Сметтер до современной международной судебной практики. В качестве основополагающих документов, заложивших правовые основы концепции, рассматриваются арбитражное решение по делу Трейл Сметтер 1941 года, решение Международного суда ООН по делу о проливе Корфу 1949 года, а также Принцип 21 Стокгольмской декларации 1972 года и Декларация Рио 1992 года рассматриваются как документы, сформировавшие современную нормативно-правовую базу. В статье критически оцениваются теоретические взгляды ведущих специалистов в области международного права Филиппа Сэндса, Алана Бойла, Кристины Фойгт. Кроме того, научно обосновывается взаимосвязь концепции трансграничного ущерба с традиционными принципами государственного суверенитета, а также расширяющаяся сфера её применения в области экологического права и прав человека. В статье в качестве основной научной проблемы обозначается отсутствие единого универсального определения концепции трансграничного ущерба и её неоднозначная трактовка в различных отраслях права. В качестве результатов исследования выдвигаются предложения по гармонизации международных договоров, модернизации национального законодательства, а также укреплению превентивных механизмов. Статья актуальна и для Узбекистана, она способствует укреплению его международно-правовой позиции по водным ресурсам бассейна Аральского моря и Центральной Азии.

Ключевые слова: трансграничное воздействие, международное экологическое право, предотвращение вреда, международная ответственность, государственный суверенитет, принцип "sic utere tuo", правовая доктрина, Стокгольмская декларация, Конвенция Эспоо, международная судебная практика.

DURDONAKHON Abdusalomova

Doctoral student of Tashkent State University of Law

ORCID: 0009-0006-8179-6654

E-mail: durdonaabdusalomova7@gmail.com

FORMATION AND EVOLUTION OF THE CONCEPT OF TRANSBOUNDARY IMPACT IN INTERNATIONAL LAW: A CONCEPTUAL AND LEGAL ANALYSIS

ANNOTATION

This article provides a comprehensive conceptual and legal analysis of the formation and evolution of the notion of transboundary impact in international law. The study examines the theoretical foundations of transboundary impact, its position within the framework of international environmental law, its significance for international relations, and the mechanisms of its legal regulation. The article further traces the stages in the development of this concept through international treaty practice, judicial decisions, and doctrinal approaches. The article offers a comparative historical analysis of key milestones, ranging from the Trail Smelter arbitration to contemporary international judicial practice. It examines the 1941 Trail Smelter Arbitral Award, the 1949 International Court of Justice decision in the Corfu Channel Case, and Principle 21 of the 1972 Stockholm Declaration as instruments that established the legal foundations of the concept, while the 1992 Rio Declaration is considered as document that shaped the modern normative framework. The article critically evaluates the theoretical perspectives of leading international legal scholars, including Philippe Sands, Alan Boyle, Christina Voigt. The article identifies the absence of a single universal definition of the concept of transboundary harm and its varying interpretation across different branches of law as the principal scientific problem. As the outcomes of the research, proposals are advanced for the harmonization of international treaties, the modernization of national legislation, and the strengthening of preventive mechanisms. The study is of particular relevance for Uzbekistan, as it serves to reinforce the country's international legal position with regard to the Aral Sea basin and the water resources of Central Asia.

Keywords: transboundary harm, international environmental law, prevention of harm, international responsibility, state sovereignty, sic utere tuo principle, legal doctrine, Stockholm Declaration, Espoo Convention, international judicial practice.

Globalashuv jarayonlarining jadallashuvi va davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy, ekologik hamda texnologik aloqalarning tobora kengayib borishi natijasida transchegaraviy xususiyatga ega ta'sirlar zamonaviy xalqaro munosabatlarning eng dolzarb muammolaridan biriga aylanib bormoqda. Xususan, atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan faoliyatning bir davlat hududidan tashqariga chiqib, qo'shni davlatlar hududi va manfaatlariga ziyon yetkazishi xalqaro huquqiy tartibga solish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Bu hodisaning huquqiy jihatlarini uch asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi: qaysi huquqiy mezonlar asosida davlat o'z hududidagi faoliyatning boshqa davlatlarga salbiy ta'sir va oqibatlarini cheklashga majbur hisoblanadi, transchegaraviy zararni keltirib chiqargan davlatning xalqaro huquqiy mas'uliyati qanday shaklda amalga oshiriladi va bunday ta'sirning oldini olish uchun xalqaro hamkorlik mexanizmlari qanday tashkil etilishi lozim.

Shu nuqtai nazardan, xalqaro huquqda transchegaraviy ta'sir tushunchasining shakllanishi va evolyutsiyasini o'rganish ham ilmiy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Ushbu konsepsiya dastlab xalqaro ekologik huquq doirasida shakllanib, keyinchalik davlatlarning atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha majburiyatlari, ehtiyotkorlik tamoyili, barqaror rivojlanish g'oyasi hamda qo'shni

davlatlarga zarar yetkazmaslik prinsipi bilan uzviy bog'liq holda rivojlandi. Mazkur tushuncha xalqaro shartnomalar, sud organlari qarorlari va ilmiy doktrina orqali bosqichma-bosqich takomillashib, bugun xalqaro huquqning muhim kategoriyalaridan biriga aylangan. Transchegaraviy ta'sir tushunchasining mazmuni va qo'llanish doirasi turli davrlarda turlicha talqin etilganligini inobatga olsak, uning konseptual-huquqiy jihatdan chuqurroq tahlil qilinishi zaruriyati o'z-o'zidan ko'rinib turadi.

Xalqaro munosabatlar rivojlanib borishi bilan davlatlar faoliyatining hududiy chegaralar bilan cheklanib qolmasligi tobora ravshanroq namoyon bo'la boshladi. Sanoatlashuv, transport va kommunikatsiya vositalarining jadal o'sishi fonida bir davlatda amalga oshirilgan faoliyat boshqa davlat hududiga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkinligi xalqaro huquq doirasida alohida e'tiborni talab qiladigan masalaga aylandi. Aynan shu jarayonda transchegaraviy ta'sir tushunchasi shakllana boshladi va u davlatlararo munosabatlarni tartibga solishda muhim konseptual kategoriya sifatida o'z o'rnini topdi.

Transchegaraviy ta'sir tushunchasining shakllanishi, avvalo, atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi xalqaro-huquqiy normalarning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Klassik xalqaro huquqda davlatlar o'z hududida amalga oshiriladigan faoliyat ustidan mutlaq suverenitetga ega deb qaralgan. Bu yondashuv hududiylik tamoyiliga tayanib, unga ko'ra davlat o'z hududi doirasidagi shaxslar, mulk va hodisalar ustidan eksklyuziv yurisdiksiyani amalga oshiradi [1]. Keyinchalik esa mazkur mutlaq suverenitet doktrinasi boshqa davlatlarga zarar yetkazmaslik majburiyati orqali cheklanib bordi. Buning natijasida davlatlar o'z hududlarida olib boriladigan faoliyat natijasida qo'shni davlatlarga yoki umumiy foydalaniladigan tabiiy resurslarga zarar yetkazmaslik majburiyati shakllandi. Ushbu tamoyil transchegaraviy ta'sir tushunchasining nazariy poydevorini tashkil etadi.

Ilmiy doktrinada transchegaraviy ta'sir turlicha talqin etiladi. Bir guruh olimlar uni bir davlat hududida amalga oshirilayotgan faoliyatning boshqa davlat hududiga ekologik, iqtisodiy yoki ijtimoiy oqibatlar keltirib chiqarishi sifatida izohlaydi. Boshqa yondashuvlarga ko'ra esa transchegaraviy ta'sir faqat salbiy oqibatlar bilan cheklanmay, muayyan ijobiy ta'sirlarni ham o'z ichiga olishi mumkin. Shu bilan birga, xalqaro huquq amaliyotida bu tushuncha asosan salbiy ekologik oqibatlar bilan bog'liq holda qo'llaniladi, bu esa mazkur kategoriyaning xalqaro ekologik huquq doirasida shakllanganligini tasdiqlaydi.

Espoo konvensiyasida "ta'sir" va "transchegaraviy ta'sir" tushunchalariga xalqaro-huquqiy ta'riflar belgilangan. Unga ko'ra, "ta'sir" deganda rejalashtirilayotgan faoliyatning atrof-muhitga, jumladan, inson salomatligi va xavfsizligiga, flora va faunaga, tuproq, havo, suv, iqlim, landshaft va tarixiy yodgorliklarga yoki boshqa jismoniy tuzilmalarga ko'rsatadigan har qanday natijasi yoki ushbu omillar o'rtasidagi o'zaro ta'siri; shuningdek, mazkur omillarning o'zgarishi natijasida madaniy merosga yoki ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga ko'rsatiladigan ta'sirlar tushuniladi [2]. Transchegaraviy ta'sir esa quyidagicha ta'riflanadi: "Kelib chiqish manbai to'liq yoki qisman bir ahdlashuvchi tomonning yurisdiksiyasi ostidagi hududda joylashgan rejalashtirilayotgan faoliyat natijasida boshqa bir ahdlashuvchi tomonning yurisdiksiyasi ostidagi hududda yuzaga keladigan har qanday ta'sir; bunda mazkur ta'sir faqat global xarakterga ega bo'lgan holatlar bilan cheklanib qolmaydi" [3].

Transchegaraviy ta'sir konsepsiyasining nazariy asoslaridan yana biri davlatlarning hududiy suvereniteti va xalqaro majburiyatlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash zarurati bilan bog'liqdir. Bir tomondan, davlatlar o'z hududlaridagi tabiiy resurslardan mustaqil ravishda foydalanish huquqiga ega bo'lsalar, ikkinchi tomondan, bu huquq boshqa davlatlarga zarar yetkazmaslik majburiyati bilan chegaralanadi. Shu ma'noda, transchegaraviy ta'sir tushunchasi davlat suverenitetining mutlaq emas, balki xalqaro huquq normalari doirasida amalga oshirilishini ko'rsatuvchi muhim dalil sifatida namoyon bo'ladi.

Transchegaraviy ta'sir tushunchasi xalqaro huquqda davlatlar o'z hududlarida amalga oshiradigan faoliyatning boshqa davlat hududlariga ta'siri bilan bog'liq majburiyatlar rivojlanishi jarayonida mustaqil kategoriya sifatida shakllandi. Ushbu tushuncha dastlab umumiy xalqaro huquq tamoyillaridan kelib chiqqan bo'lib, keyinchalik xalqaro sud amaliyoti va xalqaro shartnomalarda o'ziga xos huquqiy maqom kasb etdi. Hozirgi xalqaro ekologik huquqda transchegaraviy ta'sir davlatlar huquq va majburiyatlarini belgilashda asosiy konseptual vositalardan biri hisoblanadi.

Transchegaraviy ta'sir muammosining huquqiy ildizlari Rim huquqidagi "sic utere tuo ut alienum non laedas" tamoyiliga, ya'ni "o'z mulkingdan shunday foydalan-ki, boshqalarning mulkiga zarar yetkazma" prinsipiga borib taqaladi. Bu tamoyil xalqaro huquqda davlatlararo munosabatlarga tatbiq etilganda davlatning o'z hududidan shunday foydalanishi kerakligini anglatadiki, natijada boshqa davlatlar yoki ularning fuqarolari zarar ko'rmasin [4]. Ushbu tamoyilning xalqaro huquqdagi ilk rasmiy ifodasini biz 1941-yilgi Trail Smelter arbitraj ishida ko'ramiz.

Trail Smelter arbitraj ishi xalqaro huquqda transchegaraviy ta'sir doktrinasining poydevori sifatida keng e'tirof etiladi. Ushbu ishda Kanadaning Britaniya Kolumbiyasi shtatidagi mis eritish zavodi atmosferaga chiqargan oltingugurt dioksidi (SO₂) gazi AQSHning Vashington shtatiga zarar yetkazayotgani aniqlandi. Trail Smelter ishi xalqaro huquqda "Transchegaraviy zarar yetkazmaslik" tamoyilini odat huquqi darajasiga ko'tardi. U davlatlarga nafaqat o'z hududida iqtisodiy rivojlanishni amalga oshirish huquqini, balki ushbu faoliyat qo'shni davlatlar muhitiga va aholisiga jiddiy zarar yetkazmasligini ta'minlash bo'yicha "lozim darajadagi ehtiyotkorlik" (due diligence) majburiyatini yukladi. Arbitraj sudi 1941-yil 11-martdagi yakuniy qarorida quyidagi fundamental tamoyilni mustahkamladi: xalqaro huquq tamoyillari asosida hech bir davlat o'z hududidan boshqa davlat hududiga zarar yetkazuvchi tarzda ta'sirlarni amalga oshirishga ruxsat berish huquqiga ega emas, agar bunday holat zarur isbot bilan, jiddiy oqibatlar bilan va aniq zarar bilan tasdiqlangan bo'lsa [5]. Ushbu qaror uchta fundamental mezonni belgilab berdi: 1) faoliyatning bir davlat hududida amalga oshirilishi; 2) zararining boshqa davlat hududida ro'y berishi yoki u yerga ta'sir ko'rsatishi; 3) zararining jiddiyligi va isbotlanganligi. Bundan tashqari, sud davlat uchun "due diligence", ya'ni zarur ehtiyotkorlik ko'rsatish majburiyatini ham birinchi marta aniq ifoda etdi.

1972-yil 5-16-iyunda Stokgolmda bo'lib o'tgan BMT atrof-muhit bo'yicha konferensiyasi xalqaro ekologik huquqning rivojlanishida tarixiy burilish nuqtasi bo'ldi. Konferensiyada qabul qilingan Deklaratsiyaning 21-tamoyili transchegaraviy ta'sirga oid birinchi universal xalqaro normative hujjat ifodasi sifatida e'tirof etiladi. Mazkur tamoyil ikki qismdan iborat: birinchi qism davlatning o'z tabiiy resurslarini boshqarishdagi suveren huquqini tan oladi, ikkinchi qism esa bu suverenitetni "boshqa davlatlarga zarar yetkazmaslik" mas'uliyati bilan chegaralaydi [6]. Shu tarzda bu tamoyil davlat suvereniteti bilan qo'shni davlatlarni himoya qilish majburiyatini o'zaro muvofiqlashtiradigan normativ asosni mustahkamladi. Doktrinada 21-tamoyilning huquqiy tabiati masalasida ilmiy bahslar mavjud. A. Boyle va P.M. Dupuy kabi bir qator huquqshunolar ushbu tamoyilni "yumshoq huquq" (soft law) kategoriyasiga kiritadi, chunki Deklaratsiyaning o'zi huquqiy jihatdan majburiy bo'lmagan hujjat hisoblanadi. Biroq ko'pchilik tadqiqotchilar 21-tamoyil mazmunini xalqaro odat huquqining bir qismi sifatida talqin etadi.

1992-yil Rio-de-Janeyroda bo'lib o'tgan BMT Atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha konferensiyasi (UNCED, "Yer sammiti") Stokgolm Deklaratsiyasining 21-tamoyilini Rio Deklaratsiyasining 2-tamoyili orqali yangiladi va mazmunini kengaytirdi [7]. Rio Deklaratsiyasining 2-tamoyili asosan Stokgolm tamoyilining mohiyatini saqlab qolgan holda unga "va rivojlanish siyosatiga muvofiq" iborasini qo'shdi. Bu o'zgartirish rivojlanayotgan mamlakatlarning manfaatlarini aks ettirgan bo'lib, sanoat rivojlanishi bilan ekologik javobgarlik o'rtasidagi muvozanat masalasini yangi bosqichga ko'tardi. Biroq ko'pgina huquqshunolar 2-tamoyilning Stokgolm 21-tamoyiliga nisbatan normativ kuchini ma'lum darajada kamaytirganiga e'tibor qaratadi. Xususan, "rivojlanish siyosatiga muvofiq"

iborasi davlatlarning sanoat faoliyatiga bo'lgan manfaatlarini muhofaza qilish vositasiga aylanishi mumkinligi tanqid predmetiga aylandi. Bu muammo rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o'rtasidagi qarama-qarshi manfaatlarning xalqaro ekologik huquqqa ta'sirini ko'rsatuvchi muhim misoldir.

1979-yil 13-noyabrda Jenevada imzolangan Konvensiya transchegaraviy ta'sirni tartibga soluvchi birinchi yuridik jihatdan majburiy ko'p tomonlama xalqaro shartnoma sifatida tarixiy ahamiyatga ega [8]. Konvensiyaning 1-moddasida "Transchegaraviy havo ifloslanishi" quyidagicha ta'riflanadi: "Transchegaraviy havo ifloslanishi bu- jismoniy kelib chiqish manbai to'liq yoki qisman bir davlatning yurisdiksiyasi ostida bo'lib, boshqa davlat yurisdiksiyasi ostida salbiy oqibatlar keltirib chiqaradigan havo ifloslanishidir". Bu ta'rif uchta asosiy elementni o'z ichiga oladi: manba, chegaradan o'tish va boshqa davlat hududida ro'y beradigan salbiy ta'sir [9].

Transchegaraviy kontekstda atrof-muhitga ta'sirni baholash to'g'risidagi Konvensiya-Espoo Konvensiyasi 1991-yil 25-fevralda Finlyandiyaning Espoo shahrida imzolangan va 1997-yilda kuchga kirgan [10]. Mazkur Konvensiya davlatlardan o'z hududida rejalashtirgan va boshqa davlatlar hududiga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan faoliyatlar uchun oldindan atrof-muhitga ta'sirni baholash (AMTB) jarayonini o'tkazishni talab qiladi. Konvensiyaning 2-moddasi taraf davlatlarga bunday baholash bo'yicha huquqiy, ma'muriy yoki boshqa zarur chora-tadbirlarni joriy etish majburiyatini yuklaydi. Espoo Konvensiyasi transchegaraviy ta'sir muammosiga protsessual yondashuv nuqtai nazaridan, ya'ni axborot almashish, maslahatlar o'tkazish va jamoatchilikni jarayonga jalb qilish mexanizmlarini birinchi marta tizimli tarzda tartibga solgan hujjat sifatida xalqaro huquq tarixida muhim o'rin egallaydi.

Xalqaro navigatsiya maqsadlari uchun xizmat qilmaydigan suv yo'llaridan foydalanish huquqi to'g'risidagi BMT Konvensiyasi 1997-yil 21-mayda qabul qilingan [11]. Konvensiyaning 7-moddasi "sezilarli zarar yetkazmaslik" (no significant harm rule) tamoyilini mustahkamlaydi: suv yo'li davlatlari o'z hududidan xalqaro suv yo'lidan foydalanishda boshqa suv yo'li davlatlariga sezilarli zarar yetkazmaslik uchun zarur barcha choralarni ko'rishlari lozim [12]. Ushbu qoida transchegaraviy suv resurslarini boshqarishda muhim normativ hujjat sifatida e'tiborga molikdir.

BMT Xalqaro huquq komissiyasi 2001-yilda "Xavfli faoliyatdan kelib chiqqan transchegaraviy zararining oldini olish to'g'risida"gi Modda loyihalarini qabul qildi [13]. Loyihaning 1-moddasi "transchegaraviy zarar" tushunchasini belgilab, uni bir davlatning hududi yoki nazorati ostidagi faoliyat natijasida boshqa davlat hududida, dengiz kengliklarida, havo fazosida yoki biror-bir hududda yetkazilgan zarar sifatida ta'riflaydi. Muhim jihat shundaki, loyihada "sezilarlilik" (significance) mezonini ham belgilab o'tildi, har qanday minimal ta'sir "transchegaraviy zarar" deb hisoblanmaydi. Modda loyihalarining 3-moddasi davlatning asosiy majburiyatini quyidagicha ifodalaydi: kelib chiqaruvchi davlat o'z hududida yoki nazorati ostida amalga oshiriladigan xavfli faoliyatdan kelib chiqqan transchegaraviy zararining oldini olish yoki uni minimallashtirish uchun zarur barcha ehtiyotkorlik choralari ko'rishini lozim. Bu "due diligence" majburiyatining kodifikatsiya jihatidan eng yirik ifodasidir. Ayni paytda, "due diligence" majburiyatining mutlaq (absolyut) yoki nisbiy tabiati masalasida ham ilmiy doktrinada keng munozaralar mavjud. Xalqaro Sud Palatasining (XSP) *Pulp Mills* ishida bu majburiyatni "natijaga oid majburiyat" (obligation of result) emas, balki "xatti-harakatga oid majburiyat" (obligation of conduct) sifatida talqin etildi [14].

Modda loyihalari doktrinada muhim ilmiy muhokama predmetiga aylangan hujjat hisoblanadi. P. Sands va J. Peel kabi tadqiqotchilar ushbu hujjatni xalqaro atrof-muhit huquqining "poydevor arxitekturasi" sifatida baholaydi. Boshqa mualliflar esa hujjatning huquqiy majburiyligi yo'qligini va "sezilarlilik" mezonining noaniqligini asosiy kamchilik sifatida ko'rsatadi [15]. P. Birnie, A. Boyle va C. Redgwell ushbu mezonni baholashda uchta yondashuvni ajratib ko'rsatadi: a) ekologik standartlarga asoslangan yondashuv; b) iqtisodiy zarar hajmiga asoslangan yondashuv; c) inson

hayoti va salomatligi uchun yuzaga keladigan xavflar asosidagi yondashuv. Mualliflar metodologik jihatdan birinchi yondashuvni eng mos deb baholaydi.

2001-yilda BMT Xalqaro huquq komissiyasi tomonidan qabul qilingan “Transchegaraviy zararlarning oldini olish to‘g‘risidagi modda loyihalari” xalqaro ekologik huquqda muhim kodifikatsiya bosqichini tashkil etgan bo‘lsa-da, ushbu tushunchaning evolyutsiyasi keyingi yillarda ham izchil davom etdi. Mazkur davr transchegaraviy ta‘sir konsepsiyasining chuqurlashuvi, uning qo‘llanish doirasining kengayishi hamda yangi huquqiy mexanizmlar bilan boyitilishi bilan tavsiflanadi. 2006-yilda BMT Xalqaro huquq komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan “Transchegaraviy zarar natijasida yuzaga kelgan yo‘qotishlarni taqsimlash tamoyillari” ushbu sohadagi normativ rivojlanishning mantiqiy davomi bo‘ldi. Ushbu hujjat 2001-yilgi modda loyihalarida aks etgan preventiv yondashuvni to‘ldirib, e‘tiborni zarar yuzaga kelgan holatlarda javobgarlikni taqsimlash masalasiga qaratdi. Xususan, unda davlatlar bilan bir qatorda xususiy operatorlarning ham javobgarligi masalasi ko‘tarilib, transchegaraviy zarar konsepsiyasi kompleks javobgarlik tizimi doirasida talqin etila boshladi [16]. 2018-yilda BMT Xalqaro huquq komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan “Atmosferani muhofaza qilish bo‘yicha qo‘llanma prinsiplari” transchegaraviy ta‘sir tushunchasining yangi bosqichini boshlab berdi. Mazkur prinsiplarda davlatlarning atrof-muhitni muhofaza qilish bo‘yicha hamkorlik majburiyati, ehtiyotkorlik (precautionary) yondashuvi va zarar yetkazmaslik prinsipi global miqyosda mustahkamlandi. Bu esa “sic utere tuo ut alienum non laedas” prinsipining yanada universal xarakter kasb etayotganidan dalolat beradi. Zamonaviy davr transchegaraviy ta‘sir tushunchasiga preventiv yondashuvning ustuvorligi, ekologik majburiyatlarning kuchayishi hamda “umumiy manfaat” konsepsiyasining shakllanishi bilan ajralib turadi. Davlatlar tomonidan monitoring, axborot almashish, xavflarni baholash va xalqaro hamkorlik mexanizmlariga tobora ko‘proq e‘tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, mazkur sohada soft law hujjatlarining ko‘payishi transchegaraviy ta‘sir konsepsiyasining moslashuvchan va dinamik rivojlanayotgan institut ekanligini ko‘rsatadi. Transchegaraviy ta‘sir tushunchasining taraqqiyotida xalqaro ekologik hamkorlikning o‘sib borishi muhim rol o‘ynaydi. Havo ifloslanishi, suv resurslaridan foydalanish va biologik xilma-xillikni muhofaza qilish singari transmilliy muammolar davlatlarning o‘zaro yaqinlashuvini taqozo etadi. Natijada transchegaraviy ta‘sirni baholash, oldini olish va salbiy oqibatlarini kamaytirish masalalari xalqaro huquqiy tartibga solishning mustaqil predmetiga aylandi va tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Transchegaraviy ta‘sir tushunchasi bilan bog‘liq bo‘lgan ilmiy muammolarni aniqlash va chuqur tahlil qilish uchun bu boradagi huquqshunos olimlar fikrlarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Sands o‘zining Xalqaro Ekologik Huquq Tamoyillari (Principles of International Environmental Law, 2003, 2018) asarida transchegaraviy ta‘sirni xalqaro ekologik huquqning markaziy tushunchalaridan biri sifatida ko‘rib chiqadi. U sic utere tuo ut alienum non laedas prinsipini transchegaraviy ta‘sir doktrinasining tarixiy asosi deb belgilaydi. Sands ta‘kidlashicha, transchegaraviy ta‘sir tushunchasi ekologik chegaralarni huquqiy jihatdan tartibga solishning universal mexanizmi sifatida shakllanib bormoqda. U iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy o‘lchamlarni ham ta‘kidlaydi. Fikrimcha, Sandsning bu boradagi yondashuvi juda to‘g‘ri, lekin bu yondashuvni zamonaviy raqamli texnologiyalar va sun‘iy intellektning kibermakon orqali transchegaraviy ta‘sirilarini ham chuqur o‘rgangan holda, ushbu doktrina doirasida ko‘rib chiqilishi lozim deb hisoblayman. Edinburg universiteti professori Alan Boyl Xalqaro Huquq va Atrof-Muhit (International Law and the Environment, 2009) asarida transchegaraviy ta‘sirning sezilarli zarar (significant harm) mezonini batafsil tahlil qiladi. U ilmiy noaniqlik (scientific uncertainty) muammosini alohida o‘rganadi. Transchegaraviy ta‘sir uchun mas‘uliyatni qat‘iy mas‘uliyat (strict liability) tamoyili asosida qurishni tavsiya etadi, ya‘ni zarar yetkazishda aybning mavjudligini isbotlash talab qilinmasligi kerak. Boylning qat‘iy mas‘uliyat tamoyilini qo‘llab-quvvatlagan holda

O'zbekiston qonunchiligida ham shunga o'xshash mexanizmlar joriy etilishi zarur deb hisoblayman. Rivojlanayotgan mamlakatlar uchun umumiy lekin farqlanadigan mas'uliyat prinsipi bilan o'zaro munosabatlarni muvozanatlash kerak. Oslo universiteti professori Kristina Voigt o'zining tadqiqotlarida transchegaraviy ta'sir tushunchasini iqlim o'zgarishi kontekstida yangicha talqin qiladi. U umumiy lekin farqlanadigan mas'uliyat (CBDR) prinsipini transchegaraviy ta'sir doktrinasi bilan sintezlashtiradi. Voigt transchegaraviy iqlim ta'sirlari uchun hozircha yetarli xalqaro huquqiy mexanizmlar mavjud emasligini ta'kidlaydi va Parij bitimining kamchiliklarini ko'rsatib beradi. Voigt tanqidiy xulosasida to'la haqli, mintaqaviy shartnomalar tizimini, jumladan Markaziy Osiyo uchun, global shartnomalarni to'ldiruvchi mexanizm sifatida yaratish va takomillashtirish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biri bo'lib turibdi.

Olimlar fikrlarini tadqiq va tahlil qilgan holda bugungi kundagi transchegaraviy ta'sir bilan bog'liq eng asosiy ilmiy muammolar sifatida quyidagilarni tahlil qilishimiz zarur:

- Tushunchaning yagona, universal tan olingan ta'rifi mavjud emas. Xalqaro ekologik huquqda, inson huquqlari sohasida, investitsion huquqda va dengiz huquqida tushuncha har xil mazmun va qo'llanilish doirasiga ega. Bu huquqiy tarqoqlik (fragmentation) davlatlar o'rtasida nizolar uchun qulay zamin yaratadi.

- Sezilarli zarar (significant harm) mezonining aniq miqdoriy yoki sifat ko'rsatkichlari yo'qligi tushunchaning amaliy qo'llanilishini cheklaydi. Davlatlar o'z harakatlarining transchegaraviy ta'siriga baho berishdan qochish uchun ushbu noaniqlikdan foydalanadi.

- Ilmiy noaniqlik (scientific uncertainty) sharoitida sababiyat bog'lanishini aniqlash nihoyatda murakkab. Iqlim o'zgarishi, radioaktiv ifloslanish, kiberhujumlar kabi zamonaviy ta'sirlarda ushbu muammo yanada o'tkir namoyon bo'lmoqda.

- Transchegaraviy ta'sirni oldini olish bo'yicha majburiy xalqaro mexanizm mavjud emas. Stokgolm va Rio deklaratsiyalari majburiy kuchga ega bo'lmagan yumshoq huquq (soft law) hujjatlari bo'lib qolmoqda.

- Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va kibermakondagi transchegaraviy ta'sirlar mavjud huquqiy me'yorlar doirasida yetarlicha tartibga solinmagan.

Transchegaraviy ta'sir tushunchasi xalqaro huquqda dastlab odat huquqi va arbitraj amaliyoti zaminida shakllanib, keyinchalik xalqaro ekologik huquqning muhim konseptual va normativ institutlaridan biriga aylandi. Amalga oshirilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ushbu tushunchaning rivojlanishida Trail Smelter arbitraj ishi, *sic utere tuo* prinsipi, Stokgolm deklaratsiyasining 21-prinsipi va Rio deklaratsiyasining 2-prinsipi fundamental huquqiy asos vazifasini bajargan. Ushbu asoslar keyinchalik Espoo konvensiyasi hamda BMT Xalqaro huquq komissiyasining 2001-yildagi Modda loyihalarida preventiv yondashuv, oldindan ogohlantirish, atrof-muhitga ta'sirni baholash va xalqaro hamkorlik mexanizmlari shaklida o'z ifodasini topdi.

Maqolada o'rganilgan masalalar tahlili, shuningdek, shuni ko'rsatadiki, transchegaraviy ta'sir tushunchasi faqat zarar yuzaga kelgandagi xalqaro javobgarlik masalasi bilan cheklanib qolmay, balki zararining oldini olishga yo'naltirilgan mustaqil huquqiy tamoyil sifatida shakllangan. Zamonaviy xalqaro sud amaliyoti va doktrinal yondashuvlar ushbu tushunchaning ekologik xavfsizlikni ta'minlash, barqaror rivojlanish maqsadlarini ilgari surish hamda davlatlarning muvozanatli manfaatlarini himoya qilishdagi ahamiyatini tobora kuchaytirmoqda.

Xulosa qilib aytganda, transchegaraviy ta'sir konsepsiyasi xalqaro ekologik huquqning evolyutsion rivojlanishini aks ettiruvchi, davlatlarning ekologik mas'uliyati va hamkorligi uchun normativ poydevor yaratuvchi fundamental huquqiy institut sifatida namoyon bo'ladi. Iqlim o'zgarishi, transchegaraviy resurslardan foydalanish va ekologik xavflarning globallasuvi sharoitida mazkur institutning yanada rivojlantirilishi xalqaro huquq oldidagi eng dolzarb vazifalardan biri bo'lib qoladi. Amalga oshirilgan konseptual-huquqiy tahlil asosida xalqaro huquqda transchegaraviy ta'sir

tushunchasini takomillashtirish va O'zbekiston qonunchiligini ushbu sohada rivojlantirish bo'yicha quyidagi aniq ilmiy va amaliy takliflar ilgari suriladi:

Birinchiidan, BMT doirasida Transchegaraviy ta'sirni tartibga solish to'g'risida yangi xalqaro konvensiya ishlab chiqish zarur. Tushunchaning to'rtta asosiy elementi aniq belgilanishi va sezilarli zarar mezonining miqdoriy ko'rsatkichlari kodifikatsiya qilinishi lozim.

Ikkinchiidan, qat'iy mas'uliyat tamoyilini kengaytirish, yuqori xavfli faoliyat (yadroviy, kimyoviy, biotexnologik) uchun qat'iy mas'uliyatni barcha transchegaraviy ta'sirlarga kengaytirish va majburiy arbitraj bilan birlashtirib kodifikatsiya qilish.

Uchinchiidan, Transchegaraviy ta'sirni oldindan baholash (transboundary EIA) majburiyatini universal shartnomaviy me'yor sifatida belgilash va mustaqil xalqaro ekspertiza organini tuzish.

To'rtinchiidan, Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun transchegaraviy ta'sirni tartibga soluvchi mintaqaviy konvensiya ishlab chiqish, O'zbekiston ushbu jarayonda faol rol o'ynashi mumkin.

Beshinchiidan, Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi Qonunga (1992) Transchegaraviy ta'sirga oid alohida bob kiritish: qo'shni davlatlarga ma'lumot berish majburiyati, birgalikda monitoring tartibi, zararni qoplash mexanizmlarini joriy etish zarur.

IQTIBOSLAR/SNOSKI/REFERENCES:

1. Brownlie I. Principles of Public International Law. 7th ed. Oxford: Oxford University Press, 2008. P. 289-290.
2. Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (Espoo, 1991). Art. 1(vii). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4082667>.
3. Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (Espoo, 1991). Art. 1(viii). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4082667>.
4. Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (Espoo Convention), Espoo, 25 February 1991. UNTS, vol. 1989, p. 309. URL: <https://unece.org/environment-policy/eia/espoo-convention>.
5. Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution, Geneva, 13 November 1979. UNTS, vol. 1302, p. 217. URL: <https://unece.org/environment-policy/air/convention-long-range-transboundary-air-pollution>.
6. Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution, Art. 1(b).
7. Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses, New York, 21 May 1997. UN Doc. A/RES/51/229. UNTS, vol. 2999. URL: <https://legal.un.org/avl/ha/clnuiw/clnuiw.html>.
8. Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses, Art. 7(1).
9. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm, 16 June 1972, Principle 21. UN Doc. A/CONF.48/14/Rev.1. URL: <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>.
10. ILC Articles on Prevention of Transboundary Harm from Hazardous Activities, 2001. UN Doc. A/56/10. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_7_2001.pdf
11. International Law Commission. "Draft Principles on the Allocation of Loss in the Case of Transboundary Harm Arising out of Hazardous Activities", 2006.
12. Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), Judgment of 20 April 2010, ICJ Reports 2010, p. 14.
13. Rio Declaration on Environment and Development, Rio de Janeiro, 14 June 1992, Principle 2. UN Doc. A/CONF.151/26 (Vol. I). URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf.
14. Sands P., Peel J., Fabra A., MacKenzie R. Principles of International Environmental Law. 4th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. P. 692-720.
15. Sic Utere Tuo Ut Alienum Non Laedas: Legal Definition // US Legal Forms. URL: <https://www.uslegalforms.com/definitions/sic-utere-tuo-ut-alienum-non-laedas/>.
16. Trail Smelter Arbitration (United States v. Canada), Award of 11 March 1941, 3 RIAA 1905 (1941). URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_III/1905-1982.pdf.

YURIST AXBOROTNOMASI

3-SON

ВЕСТНИК ЮРИСТА

НОМЕР 3

LAWYER HERALD

ISSUE 3

ISSN 2181-9416

DOI JURNAL: 10.34920/2181-9416/2026/3

2026-YIL